

Отже, враховуючи все сказане вище, можна стверджувати, що напівземлянка і піч, виявлені в ході земляних робіт, були споруджені у XIII ст. і відносяться до східної околиці поселення «Молокозавод».

Також роботи проводились за 50 м на захід від траншеї, денавул. Острівського (територія поселення «Молокозавод») уздовж краю плато було закладено 2 шурфи на відстані 20 м один від одного [11, 27]. В обох шурфах виявлений потужний культурний шар 1,8-2 м, насичений культурними рештками давньоруського та пізнішого часу – XVII-XVIII ст. Серед керамічного матеріалу, крім фрагментів давньоруських горщиків XII-XIV ст., були знайдені фрагмент горла амфори з ручкою і денце гончарної посудини спеціального призначення (рис. 3, 2). До спеціального посуду належить денце діаметром 7 см з п'ятьма просвердленими отворами. Такі посудини пов'язані зі смолокурним виробництвом. Вони установлювалися на призначену для збирання дьогтю посудину і служили для його проціджування.

Дослідження і спостереження за земляними роботами на території Путивля залишаються актуальними і мають важливе значення для визначення історичної топографії давньоруського міста, встановлення меж його посаду та в розробці питань соціально-економічного розвитку Путивля і його округи на всіх історичних етапах.

Посилання

1. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 242-250.
2. Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – Т. XV. – К., 1963. – С. 165-174
3. Рыбаков Б.А. Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 г. – М., 1966. – С. 154-156
4. Сухобоков О.В. Отчет о работах по исследованию Путивля и его окрестностей (1979 - 1981). // Науковий архів Сумського обласного краєзнавчого музею (далі – НА СОКМ)
5. Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). – Путивль, 1990. – 152 с.
6. Білинська Л.І., Євтушенко О.В., Удовіченко О.А. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2009 р. (Недригайлівський, Охтирський, Путивльський, Сумський, Тростянецький район) // НА СОКМ
7. Чернецов А.В., Куза А.В., Н.А. Кирьянова Земледелие и промыслы / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. – М., 1985. – С. 219-242
8. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982-1983 гг. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. е. 1983/38, № 20903-20905.
9. Південно-руське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. Посібник / Ред. Кол.: О.П. Моця (керівник), В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко. – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.
10. Беяева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). – К., 1995. – 110 с.
11. Білинська Л.І., Удовіченко О.А. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2010 р. // НА СОКМ.

Билинская Л.И. Новые материалы из археологических разведок древнерусского Путивля

В статье представлены материалы, которые были обнаружены в результате шурфовки и наблюдений за земляными работами в ходе проведения археологических экспертиз при отводе земельных участков на территории г. Путивль Сумской области.

Интересные материалы были получены при исследовании двух участков территории посада древнерусского Путивля. В ходе наблюдений за земляными работами на ул. Воровского была обнаружена глинобитная печь XIII в. и материалы XIII-XVI вв. На втором участке, что находится на ул. Островского, во время шурфовки выявлены фрагменты посуды XI-XIV вв. и керамические материалы, свидетельствующие о производстве дегтя.

Ключевые слова: Археологическая экспертиза, глинобитная печь, древнерусская керамика, производство дегтя.

Bilinska L.I. New materials from archaeological explorations of Old Russian Putyvl

The article contains materials that were discovered as a result of digging and earthwork observations, when the archaeological examinations at allotment of plots on the territory of Putyvl (Sumy Oblast) were conducted.

Interesting materials were obtained during the research of the 2 plots of posad of Old Russian Putyvl. During the earthwork observations in Vorovskogo Street , 13th-century adobe stove and materials of 13th-16th centuries were discovered. On the second plot of the land, in Ostrovskiy Street , fragments of crockery of the 11th-14th centuries and ceramic materials that give evidence of tar production were found.

Key words: Archaeological examination, adobe stove, Old Russian ceramic, tar production.

04.04.2011 р.

УД: 94(477.51)«11»930.2

І.К. Чугаєва

МЕТОДИКА ВИДІЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ФРАГМЕНТІВ XII СТ. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті розглядаються критерії виокремлення чернігівських літописних фрагментів XII ст. у Київському літописі на основі аналізу літописної інформації про Чернігово-Сіверину. Пропонується методика виділення чернігівських фрагментів не лише за допомогою змісту тексту літопису та текстології, а й контент-аналізу.

Ключові слова: чернігівські літописні фрагменти, літописна інформація про Чернігово-Сіверину, Київський літопис, частотність згадування, методика.

Складна структура Київського літопису XII ст. до сьогодні є предметом досліджень істориків [23; 12]. Інтерес дослідників стосується також і походження детальної літописної інформації про місцеві справи удільних князівств XII ст., зокрема, Чернігівського. Єдиної думки у вчених з цього питання немає.

Увесь масив інформації чернігово-сіверського походження у складі Київського літопису XII ст.

дослідники літописання, починаючи ще з XVIII ст., інтерпретували по-різному. Літописну інформацію про Чернігово-Сіверщину вони називали:

- чернігівськими звістками та казаннями [1, 80-86, 111-140; 15, 100-101; 18, 112];
- чернігівським літописанням [10, 494-496; 27, 158-163]; чернігівським літописним зводом [15, 148]; чернігівським літописом Ольговичів [28, 72, 77-78];
- «додатками, прихильними до Святослава Ольговича», «Оповіданням про Святослава Ольговича» [9, 34, 54];
- сімейним літописцем Святослава Ольговича і його синів – Олега та Ігоря [16, 91; 13, 182-184]; літописцем Святослава Ольговича, літописцем Олега Сіверського та літописанням Ігоря Святославича [21, 145-151];
- «Літописцем Святослава Ольговича» [18, 41-43];
- чернігівськими вставками [19, 109-110; 15, 107; 18, 14];
- фрагментами літописання Ольговичів, чернігівськими фрагментами [17, 306-307, 309-310; 18, 43];
- літописними повістями чернігівського походження [12, 28, 36 37].

Метою цієї розвідки є не реконструкція чернігівського літописання на основі літописних фрагментів, а лише теоретичне обґрунтування методики виділення з усієї літописної інформації про Чернігово-Сіверщину, звісток та поодиноких згадок Чернігово-Сіверських міст саме чернігівських літописних фрагментів.

Для цього спочатку варто виділити всю інформацію про події у Чернігово-Сіверській землі. Нею будемо вважати ту, де бодай згадується Чернігів та літописні міста Чернігово-Сіверської землі (хоча й побіжно) у контексті загальноруських подій. «Інформація чернігівського походження» – це більш широке поняття, ніж «чернігівські літописні фрагменти» (часто трапляються поодинокі згадки, що вказують лише на напрямок руху того чи іншого князя), адже не уся ця інформація походила з місцевого джерела. Використання у розвідці терміну «чернігівські літописні фрагменти», а не «Чернігівська хроніка» чи «літописання», зумовлене тим, що з'ясування систематичності і форми літописної роботи у Чернігові (чи у Києві) потребує подальших більш ґрунтовних досліджень. У цій роботі важливо з'ясувати саме механізм виокремлення літописних фрагментів чернігово-сіверського походження.

З певним ступенем ймовірності можна сказати, що основна маса інформації про Чернігово-Сіверську землю потрапила на сторінки Київського літопису у той час, коли на київському престолі сиділи чернігівські князі (Всеволод та Ігор Ольговичі, Ізяслав Давидович, Святослав Всеволодович тощо), або походила із самого Літопису Ольговичів, котрий,

можливо, вівся у Чернігові, бодай у середині XII ст., за часів Святослава Ольговича.

Характеризуючи риси літописних фрагментів Київського літопису, що насичені чернігівською інформацією, варто виділити наступні блоки пріоритетних тем:

1. Інформація про релігійне життя у Чернігівському князівстві – переважно короткі аналітичні звістки (6 фрагментів):

- призначення/смерть чернігівських єпископів (3 повідомлення [11, стб. 287, 309, 315]);
- спорудження церков у Чернігові (2 звістки [11, стб. 571, 652]);
- перебування суздальського єпископа Леона у Чернігові (1 фрагмент [11, стб. 520]).

2. Сімейна хроніка чернігівських князів (40 фрагментів+літописна повість) – окрім коротких повідомлень, наявні і розлогі оповіді, насичені додатковими деталями, емоційно забарвлені:

- народження князів, їхніх синів та доньок (8 звісток [11, стб. 306, 376, 422, 526, 562, 568, 604, 659]);
- одруження князів та князівен (10 фрагментів [11, стб. 288, 317, 368, 394, 524, 524-525, 613, 659, 612, 668]);
- смерть чернігівських князів, їхніх дружин або доньок (15 звісток [11, стб. 286, 288, 318, 321, 353, 438, 518, 524, 525, 527, 613, 696, 707]) та опис процесу чи місця їхнього поховання (5 повідомлень [11, стб. 518, 524, 613, 696, 707]);

- мученицька смерть Ігоря Ольговича у Києві 1147 р. = Житіє Ігоря Ольговича? [11, стб. 327-328, 350-354; 22, 21-22];

- перенесення мощей Ігоря Ольговича з Києва і його перепоховання у Чернігівському Спасі [11, стб. 408];

- смерть чернігівського боярина Петра Ілліча [11, стб. 340] – дуже рідкісне повідомлення, що не має аналогів серед нечернігівської інформації Київського літопису.

3. Військові дії на території Чернігово-Сіверської землі – найбільший за обсягом інформаційний блок, оскільки боротьба за київський стіл та за вотчини є основним змістом Київського літопису:

- опис битв та походів чернігівських князів – Всеволода Ольговича [11, стб. 290-292], Ігоря Ольговича [11, стб. 309, 327], Святослава Ольговича та Ізяслава Давидовича [11, стб. 331, 335-336], Святослава Ольговича [11, стб. 422, 459 тощо], Ігоря Святославича [11, стб. 568, 637 тощо], Ярослава Всеволодовича [11, стб. 690];

- князівські «снеми»: зустріч Святослава Ольговича та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р. [11, стб. 339-340]; зустріч Святослава Ольговича та Ростислава Мстиславича у Морівській 1160 р. [11, стб. 504];

- пересування військ територією Чернігово-Сіверщини, захоплення міст (згадування топографічних деталей місцевості у контексті походів

князів) [11, стб. 311, 312, 332, 333, 335, 338, 342];

- боротьба чернігівських князів із половцями [11, стб. 595, 27, 532, 568, 653, 568-569, 637-651];

- цілування хреста на вірність [11, стб. 310, 332 тощо].

4. Інформація про чернігівських князів – Всеволода, Ігоря та Святослава Ольговичів, Олега та Ігоря Святославичів, а також Святослава Всеволодовича:

- під час їхнього князювання у Чернігові [11, стб. 299, 322 тощо];

- під час їхнього князювання у Києві, але про Чернігово-Сіверщину [11, стб. 295-296, 301, 302, 303, 309, 327, 328, 490];

- згадування чернігівських бояр, єпископів, інших посадовців, а також родичів чернігівських князів – половців по іменах [11, стб. 324, 328, 334, 341, 342 тощо]. Саме це, особливо без прикметника, що говорить на приналежність до місцевості (у даному випадку – прикметника «чернігівський»), вказує на «своїх» (на противагу «чужим»), знайомих літописцю [5, 33].

Отримані літописні звістки та фрагменти варто для початку пошукати у інших синхронних літописних зводах. Ще А.М. Насонов помітив, що чернігівської інформації, яка міститься у Київському літописі, немає у Лаврентіївському [15, 107]. Проте, частина південноруської інформації (у тому числі і чернігівської) у розширеному або іноді доповненому вигляді збереглася у Московському літописному зводі кінця XV ст. [14, 356-357, 372-377].

Утім, недоцільно стверджувати, що літописні фрагменти, які містять інформацію про Чернігово-Сіверську землю і не дублюються у Лаврентіївському літописі (отже, походять не зі спільного тексту Іпатіївського і Лаврентіївського літописних зводів [4]), були написані у Чернігові. Та й багато дослідників мають сумніви стосовно цього [3, 72; 4, 79-80]. У більшості з цих фрагментів трапляються лише опосередковані згадування Чернігова, Новгород-Сіверського та інших великих міст Чернігівського князівства, не насичені детальною інформацією серед розлогих, наративних оповідей про київські події, боротьбу за старійшинство серед князів-Рюриковичів.

Як бачимо, текстологічні методи дослідження для цієї теми мають дещо обмежені можливості. Тому, на нашу думку, потрібно застосувати також кількісні методи дослідження, яким є контент-аналіз Київського літопису, задля знаходження інформації літописного джерела, яка часто не помітна при текстологічному аналізі.

Контент-аналіз відноситься до математичних методів у дослідженні, який широко застосовується у різних гуманітарних науках, у тому числі і в історії. Його сутність полягає у підрахунках частотності згадування найбільш суттєвих категорій – термінів,

понять, особистостей [2, 8-10]. Далі – порівняння і співвідношення між собою та іншими поняттями. Наприклад, у нашому випадку варто порівнювати інформацію, що містить чернігівські деталі, у тому числі і топографічні, з нечернігівською – київською, переяславською та суздальською, що є найбільш представленою у Київському літописі.

Спостереження щодо Київського і Московського літописних зводів кінця XV ст. підтверджує і проведений нами контент-аналіз часових відрізків 1146-1167 рр., де фіксується якщо не паралельність згадування чернігівських топонімів у обох літописах, то навіть іноді їхнє переважання у достатньо стислих літописних статтях Московського літописного зводу [26].

Для того, щоб визначити ймовірність написання певної літописної інформації (статей, літописних повістей) у Чернігові, на допомогу приходить методика контент-аналізу – підрахунки частотності згадування чернігівських термінів на одиницю інформації (нею буде літописна стаття за один рік), частотність згадування чернігівських князів, чернігівців, місцевих топонімів та гідронімів (усе це будемо, слідом за Т.В. Гімоном, називати топонімами) [8, 415-416] у порівнянні з нечернігівськими, щільності використання точних денних дат (день, місяць, а іноді – свято та день тижня), що є слідами сучасної фіксації інформації, та конкретних цифр щодо майна чернігівських князів, прибутків та збитків, заповідяних їхніми ворогами.

Всі дослідники сходяться на думці, що точно датовані літописні звістки – це показник сучасної фіксації інформації, а не ретроспективних записів [6, 14]. Отже, особливу увагу варто зосередити саме на точно датованих чернігівських літописних звістках, переважна більшість яких є повідомленнями про сімейні, родинні справи чернігівських князів, такі, як народження дітей, їх одруження, смерть та поховання. З них виділяємо розлогі оповіді та цілі повісті, а також короткі повідомлення про чернігівські справи, насичені детальними описами місцевості, виправдовування чернігівських князів.

Це потрібно робити на певних фіксованих часових відрізках, таких, як 1139-1146 (правління Всеволода Ольговича у Києві), 1146-1154 рр. (правління Ізяслава у Києві), 1154-1167 рр. (до смерті останнього Давидовича), 1167-1179 (до смерті Олега Святославича Сіверського), 1181-1194 рр. (співправління Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича). Цікаво, що масове скупчення інформації про Чернігово-Сіверщину на одиницю тексту (у даному випадку, на одну літописну статтю) досягає максимуму саме на відрізку, починаючи з 1146 р. до 60-х років XII ст. Цей період відмічений найбільшою різноманітністю згадуваних чернігівських топографічних деталей як у якісному, так і в кількісному відношеннях [26].

Якщо на певних відрізках щільність використання літописцем чернігівської топографічної інформації, точних денних дат подій, чернігівських деталей та згадування чернігівських князів досягає більше 25 % (або більше 50% у середині однієї літописної статті) від усієї сукупності повідомлень, таких, як київські, суздальські та переяславські, то можна припускати, що упорядник Київського літопису на конкретних відрізках використав чернігівське джерело, яке збереглося у літописі у вигляді чернігівських фрагментів. Особливо це стосується тих випадків, коли за кількістю і обсягом чернігівські фрагменти майже дорівнюють київським. Чернігівські фрагменти характеризуються логічною завершенистю сюжету, позитивною (чиспівчутливою) оцінкою чернігівських діючих осіб, і об'єднані єдиною темою – звеличення династії Ольговичів, їхнім виправдуванням, передусім, Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича.

Отже, з великим ступенем ймовірності можна сказати, що у складі Київського літопису дійшли літописні фрагменти, зафіксовані чернігівцем. Їх можна відрізнити з-поміж інших завдяки тому, що вони точно датовані, до того ж, насичені яскравими чернігівськими деталями (переважно описами сімейних справ чернігівських князів та подій в середині князівства – спорудження церков, призначення єпископів), описами чернігівських персонажів, використанням імен чернігівських князів (переважно у позитивному, співчутливому чи виправдовуючому сенсах) та посадових осіб по іменах. Цю деталізовану інформацію міг знати і записати лише сучасник чи очевидець, до того ж, наближений до чернігівського князівського дому. Чим більш докладний опис подій перенасичений деталями, назвами тощо, тим більш синхронний запис цієї події у літописі очевидця чи учасника (сучасника) події [7], котрим з великою долею вірогідності міг бути саме чернігівець, якому боліли події у рідному князівстві. Особливо вказує на оточення чернігівських князів згадування їх по іменах, без по-батькові, без приналежності до місцевості чи родових зв'язків, тобто як «свого», добре знайомого літописцеві.

Аналізуючи інформацію чернігівського походження на певних фіксованих відрізках у Київському літописі, у той час, коли у Києві правлячою була нечернігівська династія, частотність згадування чернігівських князів, топонімів, імен діячів, деталей життя на Чернігово-Сіверщині різко зростає, що зовсім незрозуміло, якщо взяти до уваги, що створювалося київське літописання, і київського книжника це не повинно було цікавити.

Для чіткішого виокремлення чернігівських літописних фрагментів слід виділяти лінгвістичні особливості і літописну манеру авторів. До того ж, у літописі наявні безпосередні згадки про місце,

де він писався, такими фразами-кліше, як «по оной стороне Днепра» [11, стб. 296], «Киевская сторона» [11, стб. 295, 314], «сей стороне Днепра» [11, стб. 424-425], «область Киевская» [11, стб. 690] тощо. Це помітили дослідники ще у XVIII – XIX ст., але вважали, що «оная сторона Днепра» – це Переяславська земля [20, 57; 1, 134-135], однак С.В. Циб безпідставно вважає, що Київська сторона – це вказівка на інший бік Дніпра, тобто це погляд з боку літописця-чернігівця [24].

Таким чином, методика контент-аналізу допомагає виділяти чернігівські фрагменти, що сприяє точнішій реконструкції чернігівського літописання Ольговичів та окремих представників цієї династії. У подальшому варто застосувати порівняльний контент-аналіз чернігівських літописних фрагментів більш пізніх літописів, а також з'ясувати співвідношення інформативності київських, чернігівських, суздальських та переяславських повідомлень у Київському літописі на різних часових відрізках, окреслених використанням точних дат з метою виділення додаткових ознак чернігівських літописних фрагментів.

Посилання

1. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. / К.Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1868.
2. Бородкин Л.Н. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников / Л.Н. Бородкин // Математика в изучении средневековых повествовательных источников. – М., 1986. – С. 8-30.
3. Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича / Т.Л. Вілкул // До джерел / Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К. – Л., 2004. – С. 63-74.
4. Вілкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) / Т.Л. Вілкул // Palaeoslavica. – 2005. – XIII. – Р. 21-80.
5. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис / А.І. Генсьорський. – К.: Вид-во АН України, 1958.
6. Гимон Т.В. Для чего писались русские летописи / Т.В. Гимон // Журнал «ФИПП». – 1998. – № 1. – С. 8-16.
7. Гимон Т.В. Как велась Новгородская летопись в XII в.? / Т.В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003. – М., 2005. – С. 316-352.
8. Гимон Т.В. Упоминание новгородских топонимов в описании путей в новгородском летописании XII-XIII вв. / Т.В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. – М., 2010. – С. 412-434.
9. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6-ти т., 9-ти кн. / М.С. Грушевський. – Т. 3. – К. – Львів, 1923. – 296 с.
10. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 1908.
11. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1998. – 648 с.
12. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження / М.Ф. Котляр. – К., 2009. – 316 с.
13. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М. – Л., 1947. – 499 с.
14. Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник / А.Н. Насонов // Проблемы источниковедения. – Вып. 9. – М., 1961. – С. 350-385.
15. Насонов А.Н. История русского летописания XI – нач. XVIII вв. / А.Н. Насонов. – М., 1969.

16. Приселков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. / М.Д. Приселков. – Л., 1940.
17. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963.
18. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М., 1972.
19. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Т. 3. – 1880. – 413 с.
20. Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Кн. 1. – Ч. 1. – М., 1768. – 224 с.
21. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X – XIII вв. / П.П. Толочко. – СПб., 2003.
22. Толочко П.П. «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги» / П.П. Толочко // *Ruthenica*. – Т. 9. – К., 2010. – С. 17-22.
23. Франчук В.П. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении / В.П. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.
24. Цыб С.В. О хронологических показателях Киевской летописи / С.В. Цыб (в печати).
25. Чугаева І.К. Частотність згадування давньоруських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання / І.К. Чугаева // *Сіверянський літопис*. – 2010. – № 4-5. – С. 3-11.
26. Чугаева І.К. Частотність згадування чернігівських топонімів на відрізку 1146-1167 рр. у Київському літописі XII ст. / І.К. Чугаева // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. – Чернігів, 2011 (у друці).
27. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV-XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. / А.А. Шахматов // *Министерство народного просвещения*. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 135-200.
28. Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV-XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.–Л., 1938. – 372 с.

Чугаева І.К. Методика виділення чернігівських літописних фрагментів XII в. в Київській летописі

В статті розглядаються критерії виділення чернігівських літописних фрагментів XII в. в Київській летописі на основі аналізу літописної інформації про Чернігово-Сіверщину. Пропонується методика виділення чернігівських фрагментів не тільки з допомогою змісту тексту, а й текстології, а й контент-аналізу.

Ключевые слова: чернігівські літописні фрагменти, літописна інформація про Чернігово-Сіверщину, Київська летопись, частотність згадування, методика.

Chuhaieva I.K. The methods of detachment the Chernihiv annalistic fragments of the XIIth century in the Kyiv chronicle

The criteria of detachment the Chernihiv annalistic fragments of the XIIth century in the Kyiv Chronicle on basis of the annalistic information about Chernihiv region analysis are examined in the article. The methods of detachment the Chernihiv fragments by means of not merely text content and textual study, but also content analysis are introduced.

Key words: Chernihiv annalistic fragments, the annalistic information about Chernihiv region, The Kyiv Chronicle, the frequency of records, methods.

25.03.2011 р.

УДК 94 (477.51)

В.П. Коваленко

НАВОЗИ – ЛІТОПИСНЕ МІСТО НА ДНІПРІ

Розташоване на лівому березі Дніпра, літописне місто Навози відіграло помітну роль у структурі Чернігівського князівства XII-XIII ст., обслуговуючи водночас Чернігівську ділянку шляху «Із Варяг у Греки» та переправу на суходільному шляху на Волинь та Галичину. На початку XII ст. містом та навколишніми селами володів Святослав Давидович, який 1106 р. першим серед князів Київської Русі прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі під ім'ям Миколи Святоші.

Ключові слова: літописне місто Навози, Микола Святоша, Чернігівське князівство XII-XIII ст.

На теренах Чернігово-Сіверської землі, що за доби Давньоруської держави була однією з найбільших територіально-політичних одиниць Центрально-Східної Європи і чи не наймогутнішим князівством Європи Східної, розташовувався кожен четвертий укріплений населений пункт (городище) із зареєстрованих на території Русі, у т. ч. – близько 70 літописних міст. Назви одних з них не сходили зі сторінок давньоруських хронік (Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Курськ, Сновськ тощо), інші стали відомими завдяки масштабним археологічним дослідженням, проведеним на їх території (Гомій, Листвен, Оргощ, Путивль, Серенськ та ін.), більшість же лише побіжно були згадані літописцем у зв'язку з тими чи іншими подіями. З-поміж останніх було і невеличке містечко Навози на Дніпрі, запровадження до наукового обігу наслідків перших археологічних досліджень якого і є метою даної публікації.

Село Навози (з 1962 р. – с. Дніпровське Чернігівського р-ну) розташоване на лівому березі Дніпра, дещо вище гирла р. Прип'ять (Рис. 1). Історія його сягає своїм корінням сивої давнини. Вперше топонім «Навози» згадується у створеному ще наприкінці XV ст. «Списке городов русских, дальних и ближних», де він названий між Любечем і Чорнобилем [1]. Наприкінці XVI ст. за матеріалами перепису 1593 р. з-поміж інших маєностей Києво-Печерської лаври згадується «село Навозь, другое село Навозь» [2, 386] – свідчення того, що історичний населений пункт Навози в давнину знаходився на обох берегах Дніпра, оскільки головним його призначенням було обслуговування перевозу на стратегічно важливому шляху на Волинь та Галичину. Це підтверджує і універсал 1683 р., наданий Києво-Печерській лаврі на підтвердження її майнових прав [3, 91].

У XVIII ст. Навоз, разом з іншими маєностями Печерського монастиря, згадується в «Описании Черниговского наместничества» Д.Р. Пашенка 1781 р. [4, 42-43] та в «Черниговского наместничества топографическом описании...» Опанаса Шафонського («Городище близъ села Навоза, на Днепре лежащего, о которомъ тоже